

-LA/-LE EKİNE DAİR*

MERTOL TULUM

Dilimizin Eski Anadolu Türkçesi veya -belki de daha isabetli bir adlandırma ile- Eski Türkiye Türkçesi dediğimiz devresi üzerinde bu güne kadar bir hayli çalışılmış, belli başlı metinleri gün ışığına çıkarılmış, bunların bir kısmı üzerinde devrenin dil hususiyetlerini, bütünüyle olmasa bile, ortaya koyan değerli araştırmalar neşredilmiştir. Ancak bütün bu çalışmaların devreyi henüz tam olarak değerlendirmeye imkân verecek bir seviyeye eriştiğini söyleyebilmek oldukça güçtür. Elimizdeki işlenmemiş malzemenin çokluğu ve en küçük bir yazılı kaydın bile sırasında bir meseleye ışık tutabilecek değerli bir hususiyet taşıyabileceği hakkındaki ilmî tavır, zannedirim, her şeyden önce bu devrenin, en küçüğünden en büyüğüne, bütün malzemesinin belli bir sistem ve plân içinde ele alınıp değerlendirilmesini zarurî kılmaktadır. Bunun yapılabilmesi için ise, bu devre ile ilgili çalışmalarda bu güne kadar ortaya çıkan neticelerin gözden geçirilmesi gerekir. Ancak bu surettir ki henüz ele alınmamış meseleler, doldurulması gereken boşluklar tespit edilebilecek ve bundan sonraki çalışmalar yeni yollar ve yönelişler bulabilecektir.

Ben tebliğimde bu devre metinlerinde rastlanan -la/-le ekli kelimeler ve dolayısıyla -la/-le eki ile ilgili görüşlerimi sunacağım.

Rahmetli hocamız Prof. Rahmeti Arat 'Atebetü'l-halkâyık neşrinde *törtülençi* şekline izah getirmek üzere yazdığı notta, daha ziyade sayı isimlerinin yalın ve topluluk şekillerinin sonuna gelen ve iyelik ve vasıta hâli ekleriyle de kullanılan -la/-le üzerinde durmakta ve çeşitli tarihf devirlerle lehçelerdeki kullanılışlarını göstererek şu neticeye varmaktadır :

* III. Millî Türkoloji Kongresi (6-10 Ekim 1980)'nde sunulan tebliğ.

«Herhangi bir şekilde *birle* (> *bile*)’deki ek ile ilgili olduğunu düşünebileceğimiz *-la/-le* eklerinin menşei ve tarihî seyrini tespit etmek güçtür; bu hususta bir karara varabilmek için, eski ve yeni metinlerdeki misalleri dikkatle takip etmek lâzımdır.»

Sayı isimlerinden bilhassa *bir-le* şekli üzerinde duran yabancı türkologlardan K. Grönbech (*Der türkische Sprachbau*, Kopenhagen, 1936, s. 35) *-le*’yi «kuvvetlendirici partikel unsur» olarak tarif etmekte, A. von Gabain ise (*Özb. Gram.* 264) Özbekçedeki şekillerin kısmen Anadolu sahasında inkişaf etmiş olan *-la/-le* (< *ile*)’den geldiğini kaydetmektedir.

Aynı notta Arat başka şivelerdeki misalleri de zikrettikten sonra, «Bu misallerden, Orta Asya’da bu eklerin *ile* edatı ile ilgili görüldüğü anlaşılmaktadır. Bütün bunlar göz önünde tutulursa W. Bang’ın *birle* <*bir-le(ile)* izahında, hiç değilse şimdilik, haklı olduğunu itiraf etmek lâzımdır.» demekte; ancak haklı olarak, şu kaydı da eklemektedir: «Yalnız *ile*’nin gerek eski metinlerde ve gerek bu mesele ile ilgili şivelerde kullanılmaması ve eski metinlerde tesadüf edilen *-la/-le* eklerinin menşei ve mana bakımından henüz izah edilmemiş olması, bu hususta kat’î bir söz söylemek imkânı vermemektedir».

Biz *birle*’nin Eski Türkiye Türkçesi’nde *ile*’yle yanyana, eş mana ve fonksiyonlarda kullanıldığını kaydederek, *-la/-le* eklerini taşıyan ve *-la/-le*’li sayı şekilleri üzerinde düşünürken ele alınmaları gereken bir takım kelimeler üzerinde durmak istiyoruz.

Önce *sinle* kelimesini ele alacağız. Eski metinlerde *sin* ‘mezar’ kelimesi yanında geçen bu kelimeye, çok defa ‘mezarlık’ manası verilmektedir. Bu durumda *sinle*; *yayla* (< *yay-la-ğ*), *kışla* (< *kışla-ğ*), *tarla* (< *tar-ı-ğ-la-ğ*) vb. yapılı bir kelime midir? Öyle de olsa ‘mezarlık’ manası yerinde ve doğru bir karşılık mıdır? Rahmetli Prof. S. Olcay’ın neşrettiği *Tezkiretü’l-Evlüyâ*’daki şu misal çok açık: «... *tâ Şüniziyye güristanına geldük. «Ol sinle kangısdur» dir; gösterdüm, ol sinlenün üstine düştü.»* (37a. 6-7) Aynı metinden başka bir misal: «*Çün ana lahdına komak dilediler, ... sinlesine girdiler ki ana defn ideler ... halka fitne olmasun diyü sinlesin toprağ-ıla toldurduk.»* (128a. 6-10).

Bir nüshası bizde bulunan, II. Murad adına yazılmış bir fıkıh kitabından yine açık iki misal: «*namâz... şeytânın sevmedüğüdür, cân ahırdan şefîdür, sinlede çvraqdur, dañ döşekdür...*» (58b. 2); «... Ömer eyitdi: «*Ben öldüğümden sonra sinlem üzerine tanukluk viresiz.»* didi (95b. 13),

Bu misaller çoğaltılabilir. Öyle ise, bu kelimeyi her hâlde 'mezar çukuru aç-' anlamında *sin-le-* fiilinden *g* ile teşkil edilmiş bir isim, «ceset gömülen çukur; lahit» şeklinde izah ederek: *yayla, kışla, tarla* vb. yer isimlerinin yanına almak gerekecektir.

sinle üzerinde bu şekilde bir izah denemesinde bulduktan sonra, asıl ele almak istediğimiz *-la/-le* ekli kelimelere geçiyorum. Bunları gruplandırarak incelemeğe çalışacağım.

İlk grubu teşkil edenler *öy-le*, *dün-le* ve *tañ-la* kelimeleridir. Bunlar, görüldüğü gibi, zamanla ilgili kelimelerdir. Bunlardan *öyle*, *öd* (zaman, vakit) *-le* şeklinde izah edilmiş, ancak eski bir şekil olduğunda şüphe bulunmayan *-le* için henüz kabul edilebilir bir açıklama getirilememiştir. *Dünle* ve *tañla*'ya gelince; aynı eki taşıyan bu zaman isimlerinden *tañla*, J. Eckman'ın *Sultan Baykara Divanı*'nda tespit ettiği iki misalde, Çağatayca'da 'yarın (?)' anlamındadır: *bu kün tañla* 'to-day or tomorrow' (115: 6). J. Eckmann şu kullanılışıyla kelimedeki *-la*'yı 'fosilleşmiş (ölü), nadir' bir enstrumental (vasita) eki saymaktadır. Aynı ek için Sekkākī'den (Ayrıca bkz. *Gülistan Tercümesi*, 43a.7; *Hüsrev ü Şirin*, 58b. 13) *mürî kur* (mertebe, derece) *-la* «daha» (a thousand time = kat, kerre, defa) misalini de zikrediyor. Pritsak *Fundamenta*'daki makalesinde Kıpçakça'da da bulunan *dünle* ve *tañla*'yı zaman zarfları arasında göstermiş, ancak *-la/-le* üzerinde durmamıştır.

Anadolu sahasına gelince :

Osmanlı Türkçesi için biricik eski gramerimiz *Müeyyiresitü'l-'ulüm*'da Bergamalı Kadri Efendi, devrinde bu eklerin nasıl telakki edildiğini ortaya koyan şu izahı veriyor :

«Size sabahla varalum» ve dahı «tañla varalum» diseler, «sabah içinde ve tañ vaktında varalum» demekdür; pes ma'lüm oldu ki *-le* zarfiyet ma'nâsın ifade eyler imiş.

(Besim Atalay neşri, s. 91)

Başka bir yerde, «*Gam okları-la toptoluyam nitelim belik*» beytindeki *-la* için: «*Harfdür, ma'şürdür ile'den; eyle ile ki ma'sâhabet içündür*. (s. 98) demektedir ki, şu ifadeler gramerce ikisi arasındaki farkı gördüğünü ortaya koyuyor. (Ayrıca bkz. s. 83).

Şimdi de *dünle* ve *tañla* kelimelerinin Eski Türkiye Türkçesi'ndeki kullanılışlarını misallere dayanarak gözden geçirelim. Ancak önce şu hususu tespit etmemiz gerekir ki, *dün* ve *dünle* kelimeleri 'müddet' kavramını taşıyan kelimeler olmakla beraber, asıl kavramları *ışık* → *aydınlık*/*kararıklık*'tir. Nitekim eski metinlerde *ir* 'erken', *giç* 'geç'le birlikte *ir ü giç* ve *irte vü gice* şekillerinde geçtiği gibi, *dün*, zıt manalı *gün* ile birlikte *dün ü gün* şeklindedir. *Gün*'ün '*güneş* → *ışık* → *aydınlık*' anlamı ise ma'lumdur. O hâlde *dün* ve *dünle* kelimelerine anlam verilirken bu hususu göz önünde bulundurmak gerekecektir.

Şu örneğe bakalım :

«*Manşür eydür: «Bir giçe dünle-y-idi, evden çıktım... bir zaman pırdım, ayruç avâz çıkmadı; kıldım, gıtdım. Irte namâzından soñra yolum uğradı.»* (Tezkiretü'l-Evliyâ, 22a. 4).

Şu misaller de çok ilgi çekici :

«*Dün içinde Hağk-ıla bâzârları ola ve dünle-y-ile ol maqâmda tazarru' u zârları ola.*» (Sinan Paşa, Ma'ârif-nâme, 69.2).

Hemân-dem uykuğan uyandım, ol mescide vardım; dünle-y-idi, gördüm üç yiğit oturur. (Tezkiretü'l-evliyâ, 59a. 12).

Son iki misalden ilki ile, *Tazarru'-nâme*'den aldığımız şu iki, «*Dünle-y-ile karılara desti-y-ile şu getirürdi; gice-y-ile fakırlara arkası-y-ıla un taşırda*» (s. 271) misal, *ile*'nin yanı başında *dünle*'deki *-le*'nin gramerce ayrı telâkki edildiğinin, sanırım, çok açık bir ispatı olmalıdır.

Tañla için de bir misal :

«*Her gice dört rek'at namâz kıbur-ıdı. Gün tañla olurda, yorulmuş bulunurda.*» (Tezkiretü'l-evliyâ, 18b. 12).

Müeyyiretü'l-ulüm'daki «*Tañla varakum*» misali ile *-la/-le*'nin değerlendirilişindeki bir ara devreyi gösteren şu misaller: *Aña eydür: «Yâ oğul, hiç anuñ yavuz işin bilmezsin, evet tañla çıkarda* (Fıkh kitabı, 182); *Çün Dakyanus'tan kaçup dünle gittiler, bir çobana uğradılar.* (Tefsir-i Ebi'l-leys Tercümesi, Bayezid Genel Ktp. - Veliyüddin Ef., No. 73 = Tefsir, 784); *Çün er bunı işitdi, fâriğ oldı. Bir kaç gün her tañla pıruurda, başı*

altında bir altın bulurdu (Marzubān-nāme Tercümesi, 35a. 4-5), Şudan artık ta'ām tatmadılar, dañı aç yatdılar, tañla girü oruç tutdılar (Tefsir., 677) ve bilhassa şu misal : ... işi bitse seferden tiz gele; dūnle seferden gelmeyeler, eve öyle-y-in geleler. (Fıkıh kitabı, 79a. 8) bir arada gözden geçirildiğinde, sanırım, şu neticelere varmak mümkün olabilecektir :

1. *dūn, tañ; dūnle, tañla* kelimeleri yapı ve anlam bakımından ayrı ayrı şekillerdir.

2. Eski Türkiye Türkçesi devresinde yapı ve anlamca farklı şekiller olarak kullanıldıkları muhakkaktır.

3. *Öy-le, dūn-le, tañ-la* kelimelerindeki *-la/-le'nin -la <'ile' den eski bir şekil olduğu şüphesizdir.*

4. *dūn ve tañ* kelimelerinin *ile* edatı almış *dūn-ile > dūn-le, tañ-la > tañ-la* şekilleri, bu eski şekillerle önceleri kesin olarak ayrı yerlerde ve anlamlarda kullanılmıştır.

5. Ancak bu yakın benzerlik, zamanla iki şeklin karışmasına yol açmış, sonraları, misallerini verdiğimiz gibi, metinlerde iki şekil karışık bir kullanışla yer almış; nihayet,

6. *tañla* ve *dūnle* kaybolarak dilde *tañ* ve *dūn* ile, bunların vasıta ekli şekilleri kalmıştır.

Bu yapıdaki kelimelerden değişmeye uğramaksızın yaşama imkânı bulanı sadece *öyle'dir.*

dūn-dūnle, tañ-tañla arasındaki anlam farkına, başka bir deyişle *-la/-le'nin* eklendiği kelimelere kattığı anlama gelince: Bu hususta kesin bir şey söyleyebilmek şimdilik oldukça güçtür. Bunun için, öyle zannediyoruz ki, her şeyden önce Türklerde zaman (gün, günün bölümleri) telâkisinin gözden geçirilmesi gerekecektir.

Şimdilik şu noktalara temasla yetineceğiz :

Eski Türkiye Türkçesi'nin bilhassa XIV. yy. ve sade konuşma diliyle halk için yazılmış XV. yy. -bilhassa dinî, dinî-destanî, dinî-menkabevî eserlerinde *sabah* (Krs. irta namazı) ve *akşam* kelimelerine pek az rastlanır, *şafak* ve *fecir* kelimeleri ise hemen hiç geçmez. Acaba *tañ* «alaca sabah aydınlığı, fecir», *tañla* «ortalığın iyice aydınlandığı sıra, sabah»; *dūn* «alaca karanlık, akşam karanlığı, akşam, şafak», *dūnle* «ortalığın iyice

karardığı, gece siyahlığının çöktüğü vakit, gece» diye mi manalandırılmalıdır? Ve eğer böyle ise, aydınlığın iyice belirmediği ve karanlığın iyice çöktüğü vakitleri bildiren *tañla* ve *dünle*'deki *-la/-le* ekleri kelimelere zaman kavramı bakımından 'öte, ileri', ışık kavramı bakımından ise 'daha, daha aydınlık, daha karanlık' gibi pekiştirici, kuvvetlendirici bir anlam nüansı mı katmaktadır?

Buna göre de *-la/-le*'ye, **il-* (naklolmak, taşınmak; aşırılamak, taşınmak-, ileriye gitmek, katlanmak) *-e* zarf-fiil şeklinden bir edatın eklenmiş biçimi (*il-e* 'daha; defa, kerre') gözüyle bakabilir miyiz?

*

**

-la/-le ekli bir grup kelime ise şunlardır : *dirile*, *ıssıla*, *acıla*.

Bunlar Eski Türkiye Türkçesi'nde tespit edebildiğimiz misallerdir. Eski Türkçe devresi metinlerinde görülen bunlara benzer kelimeler ise; *körtle*, *körkle*, *tirigle*'dir.

Bunlardan Mani ve Buddha metinlerinde rastlanan *körkle* ve *törtle* için, Arat *Eski Türk Şiiri*'ndeki bir notunda (s. 311) : «Her ikisi de sonuna *-le* eki getirilerek yapılmış şekiller olmalıdır.» dedikten sonra biraz aşağıda A. von Gabain'in *Alt. Grm.*'deki izahını (s. 76) yeter bulmadığını belirtmek üzere, «*-la/-le* için verilen izahın bir az daha tavrı icap eder.» demektedir; çünkü kendisi '*Atebetül-hakâyık*'ta geçen *özele* sözü üzerinde durmuş (s. 152-53) ve bunun «Bir şey üzerinde daha çok baskı, vurgu ve ısrar ile durulduğu zaman kullanılmış olması ihtimalini» ileri sürmüştür. Ancak aynı metinde geçen *tirigle* kelimesindeki *-le*'yi bu notunda zikretmemiş, *törtlençi* kelimesiyle ilgili uzun notunun sonlarında, sayı isimlerine gelen *-la/-le*'ler üzerinde düşünürken ele alınması gerektiğini ifade ettiği *-la/-le*'li kelimeler arasında *tirigle*'ye de yer vermiştir.

Biz, devresi ve sahası farklı metinlerde tespit edilen bütün bu kelimeleri bir arada mutalâa etmek istiyoruz. Bu kelimeler bir arada gözden geçirildiğinde, görülüyor ki, hepsi sıfat olarak kullanılan bir takım kelimelerin *-la/-le*'li şekilleridir: *diri* (<*tirig*) → *diri-le* (<*tirig-le*), *ıssı* → *ıssı-la*; *ac* → *ac-la*; *körk* → *körk-le*; *kört* → *kört-le*. Öte yandan metinlerde *körkle* ve *körtle* hariç (bunlar hep sıfat olarak) diğerleri hal ve tarz zarfı olarak kullanılmışlardır :

tirigle : *biligsiz tirigle yitük körgülüğ*

dirile : *Hakim eydür: «Bir oğlan bulun, on biş yaşında, dirile karnın yarsunlar. (Fıkah kitabı, 103b. 4).*

ıssıla : ... *daha «Issıla eliñ ayağın karnı içine sok, hōş olursın» dıdı. (Fıkah kitabı, 103b. 4).*

ac-la : *bulardan gayrı şuy oturup içeler; ac-la sovuq su içmek kuvveti keser. (Fıkah kitabı, 42b. 4).*

Bilindiği üzere, Türkçe'de sıfatlar vasfın yoğunluğunu belirtmek için ya tekrar suretiyle (*diri diri, sıcak sıcak, aç aç(ına)*), veya benzer hece katkısı yoluyla (*dıpdiri, sım -veya: sıp- sıcak*) pekiştirilirler. Bunlar cümlede yine bir ismi niteleyen unsurlar olarak kullanılabilirdiği gibi, yüklem ismi ve zarf olarak da kullanılırlar: *iri iri kirazlar, sıcak sıcak simitler, akan akan git-, ovalar yemyeşildi*, gibi.

Eski Türkiye Türkçesi'nde bu pekiştirme *katı, inen, gâyet* gibi zarflarla da yapılabiliyordu: *inen ıssı (Tezk. Ev., 129a. 6)*; *gâyet ıssı (Tezk. Ev. 125a. 5)*; *inen katı kaçkı- (Tezk. Ev., 28a. 12)*; iki kat pekiştirilmiş şekil: *katı kabkara (Fıkah kitabı, 136b. 3: Adem 'Aleyhisselâm uçmağdan çıkacak katı kabkara oldı.)*

İşte, *körk-le, kört-le, tirig-le, diri-le, ıssı-la, ac-la, gibi -la/-le* ekli kelimeler, böyle, anlamları *-la/-e* ile pekiştirilmiş sıfatlar olmalıdırlar.

XVI. yy. şairi *Zâti'nin* Divân'ında tespit ettiğimiz *dıpdirle* örneği (*Bulsavuz dıpdirle yirdük dilberün kurbânını, 121. gazel*), bu eklerin anlam ve fonksiyonlarını artık kaybettiklerini, önden ekleme benzer hece katkısı yoluyla yapılan pekiştirilmiş şekillerin yaygınlık kazanması üzerine silindiklerini ortaya koyan bir ara şekil olarak mühimdir.

Daha bir müddet devam etmiş olduğu muhakkak olan benzer şekildeki *-la/-le*'lerin artık *-la/-le < ile*'yle karıştığı ve anlam ve fonksiyonlarını ona aktardığı, dildeki benzer gelişmeler dikkate alınarak söylenebilir.

Kutadğu Bilig ve *'Atebetü'l-hakâyık'*ta *üze* yanında kullanılan *üze-le* şeklinin de aynı *-le* pekiştirme unsuru ile yapılmış olduğu anlaşılıyor. Nitekim Arat, derin vukufu ve engin sezgisiyle bu noktayı yakalamış ve bunların bir şey üzerinde daha çok baskı, vurgu ve ısrar ile durulduğu zaman kullanılmış olması ihtimalini ileri sürmüştür.

Sıfatların anlamını pekiştiren bu *-la/-le*, muhakkak ki çok eski bir şekildir ve bir takım isimlendirmelere rağmen menşei hakkında şüphesiz

hâlâ aydınlanmış değiliz. Belki *öy-le*, *tañ-la*, *dün-le*'deki *-la/-le*'ler ile aynıdır, ve belki, daha önce de ileri sürdüğüm gibi, bir *il-* 'naklol-, ileriye git-, (krş. *il-t-*) fiilinden *il-e* zarf-fiilinin edatlaşmış ve ekleşmiş şeklidir.

Bu kabul edilirse, *et-Tuhfetü'z-zekiyye*'nin sayı isimlerine gelen *-la/-le* ile ilgili kaydı ayrı bir değer kazanacaktır.

Sözlerime şöylece son vermek istiyorum :

Uygur ve Karahanlı devrelerinde bile seyrek olarak rastlanan bu şekillerin, başka bir takım şekiller gibi, Türkiye Türkçesi'nde de görülmesi, meselenin biraz dışında olanlar için ilk bakışta ilgi uyandırıcı ve belki şaşırtıcıdır; ancak bu çok tabiidir, çünkü Türk dili çeşitli âmillere bağlı olarak geçirdiği muhtelif gelişme ve değişme safhalarına rağmen en eski çağlarından bu güne gelen bir birlik ve bütünlük görüntüsü arz eder.